

Z DZIEJÓW STATYSTYKI

Bożena ŁAZOWSKA

Polskie badania statystyczne w okresie II wojny światowej

Streszczenie. *Artykuł przedstawia badania statystyczne prowadzone przez polskich statystyków w latach 1939—1945. Został on opracowany na podstawie kwerendy w Archiwum GUS i Archiwum m.st. Warszawy, niemieckich źródeł statystycznych oraz relacji, pamiętników, kronik, artykułów prasowych, opracowań biograficznych i monografii historycznych. Ukazano pracę polskich statystyków zatrudnionych w czasie II wojny światowej w Urzędzie Statystycznym Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie, konspiracyjne badania statystyczne prowadzone głównie przez Instytut Gospodarstwa Społecznego pod szyldem Rady Głównej Opiekuńczej, w tym zwłaszcza pracę Ludwika Landaua i rolę Jana Piekalkiewicza. Omówiono także nielegalną edukację statystyczną i działalność Rządu RP na uchodźstwie w zakresie statystyki.*

Z badania wynika, że podczas okupacji hitlerowskiej prowadzono konspiracyjne polskie badania statystyczne, głównie w Warszawie i Krakowie, a ich wyniki przekazywano strukturom Państwa Podziemnego w kraju i Rządowi RP na uchodźstwie.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, historia statystyki, statystycy polscy.

JEL: B25, B29, B30, B31, B40, N94

Polskie badania statystyczne prowadzone w okresie II wojny światowej nie doczekały się jeszcze opracowania. Jest to zagadnienie ważne zarówno z punktu widzenia historii statystyki, jak i z punktu widzenia dziejów Polski. W pierwszym syntetycznym opracowaniu historii GUS za lata 1918—1993 ukazał się rozdział „Losy okupacyjne polskiej statystyki” pióra Rafała Mozołowskiego (1993). W tym tekście, liczącym 7 stron, omówiono jednak tylko pracę Urzędu

Statystycznego dla Generalnego Gubernatorstwa, powołanego przez okupacyjne władze niemieckie 13 września 1940 r. Nie ma w nim ani słowa o próbach prowadzenia polskich badań statystycznych w okresie II wojny światowej. Również w wydanej ostatnio syntezie pt. *Główny Urząd Statystyczny. Historia, stan obecny i aktualne wyzwania wobec statystyki publicznej* autor rozdziału „Losy polskiej statystyki w okresie okupacji 1939—1945” prof. Tadeusz Walczak napisał jedynie, że wybuch wojny 1 września 1939 r. przerwał oficjalną działalność GUS, a prace statystyczne na terenach okupowanej Polski prowadziły instytucje niemieckie i radzieckie. Wspomniał też krótko o wydaniu w 1941 r. przez Rząd RP na uchodźstwie *Małego Rocznika Statystycznego Polski (Concise Statistical Year-Book of Poland)* (Walczak, 2013).

W syntezie *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912—2012* okresowi II wojny światowej poświęcono sześciostronicowy rozdział mówiący o tym, że II wojna światowa przerwała działalność PTS, a część jego członków dostała się do niewoli, została zamordowana lub przebywała w obozach jenieckich. Opierając się na *Słowniku Biograficznym Statystyków Polskich*, przedstawiono bardzo zwięźle działalność wybranych statystyków polskich w Instytucie Gospodarstwa Społecznego, w Urzędzie Statystycznym Generalnego Gubernatorstwa i prowadzoną nielegalnie edukację statystyczną (Kruszka, 2012).

W tym kontekście zasadne wydaje się wypełnienie luki w historiografii dotyczącej polskich badań statystycznych w okresie II wojny światowej. Artykuł oparto na wynikach kwerendy w aktach Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, Centralnego Archiwum GUS oraz szczegółowej analizie rozproszonych źródeł i powojennych opracowań historycznych oraz na opublikowanych wspomnieniach polskich statystyków (Berger, Mozołowski i Wojciechowska, 1968; Mozołowski, 1970; Król, 1944).

Celem poszukiwań badawczych było zwłaszcza ustalenie, czy i w jakim zakresie statystycy polscy prowadzili podczas II wojny światowej badania własne bądź pod szyldem instytucji okupacyjnych oraz czy prowadzili i w jakim zakresie działalność edukacyjną. Ważne było też doprecyzowanie katalogu strat wojennych polskiej statystyki.

DZIAŁALNOŚĆ GUS NA POCZĄTKU II WOJNY ŚWIATOWEJ

W pierwszych dniach września 1939 r. działalność GUS została przerwana wybuchem wojny. Dyrektor GUS Edward Szturm de Sztrem wraz z kilkoma pracownikami wyjechał w nocy z 4 na 5 września 1939 r. najpierw do Lublina, a potem do Łucka, gdzie planowano prowadzenie prac Urzędu podczas wojny w nowo wybudowanym gmachu urzędu wojewódzkiego. Po zbombardowaniu tego gmachu przez samoloty niemieckie 8 września 1939 r. okazało się to niemożliwe. Dyrektor GUS po kilku dniach ewakuował się, jak większość urzędników państwowych, do Rumunii. Po wkroczeniu wojsk radzieckich do Polski 17 września 1939 r. część pracowników GUS wróciła z Łucka do broniącej się jeszcze Warszawy (Róg, 1995, s. 145—157).

Na początku listopada 1939 r. gmach GUS zajęli Niemcy. W grudniu tego roku zaczęli oni wysyłać zawiadomienia do pracowników Urzędu, aby zgłaszali się do pracy (Róg, 1995, s. 148). Po kilku dniach spora grupa urzędników, która nie znalazła jeszcze innego zatrudnienia, stawiała się w Urzędzie¹. Do końca listopada Niemcy zorganizowali w gmachu GUS Biuro Statystyczne Wydziału Rolnictwa i Wyżywienia w Urzędzie Generalnego Gubernatora. Zatrudnieni w nim Polacy zajmowali się początkowo przeliczaniem i zestawianiem materiałów GUS z 1939 r. oraz tłumaczeniem ich na język niemiecki.

STATISTISCHES AMT W KRAKOWIE

W końcu 1939 r. okupacyjne władze niemieckie postanowiły przenieść GUS do Krakowa i zorganizować tam Urząd Statystyczny dla Generalnego Gubernatorstwa. Nową siedzibą Urzędu Statystycznego (Statistisches Amt) stał się Uniwersytet Jagielloński w Krakowie. W podziemiach gmachu Collegium Novum umieszczono zbiory biblioteczne i archiwalne. Pracowników rozlokowano w salach Uniwersytetu Jagiellońskiego. Praca Statistisches Amt była organizowana stopniowo w poszczególnych wydziałach. Na początku jego działalności powstał Wydział Statystyki Rolnej, do którego pracy przywiązywano dużą wagę, gdyż umożliwił opracowanie systemu zbierania przez Niemców kontyngentów żywnościowych z Generalnego Gubernatorstwa. Wydział przeprowadzał dwa spisy rolne rocznie. Ich wartość była niska ze względu na masowe fałszowanie danych przez rolników². Po zorganizowaniu tego Wydziału Niemcy powołali do życia Wydział Statystyki Przemysłu, a następnie Wydział Ludności itd. Znaleźli w nich pracę nie tylko statystycy z GUS z Warszawy, ale również osoby z Krakowa, które dzięki temu uniknęły wywózki na roboty rolne do Niemiec.

Prace w Wydziale Statystyki Przemysłu prowadzono początkowo na podstawie sprawozdań statystycznych GUS z 1938 r., a następnie na podstawie deklaracji wykupionych świadectw przemysłowych z obszaru Generalnego Gubernatorstwa. Materiały te dzielono na dokumentację dotyczącą ziem Generalnego Gubernatorstwa oraz ziem wcielonych do Rzeszy Niemieckiej i Związku Radzieckiego. Wydział Statystyki Przemysłu rozpoczął prace dopiero w końcu 1942 r., po przeprowadzeniu spisu zakładów przemysłowych — Betriebs Zählung. Stanisław Róg, pracujący wówczas w tym Wydziale, przekazywał opracowania statystyki przemysłowej Statistisches Amt organizacji Polska Pod-

¹ Przed II wojną światową Stanisław Róg był referendarzem Wydziału Statystyki Rolnictwa, po wojnie pełnił funkcję wiceprezesa GUS i redaktora naczelnego „Wiadomości Statystycznych”. Stefania Zdrodowska była bibliotekarką zatrudnioną w bibliotece GUS od lat 30. XX w.

² Przykładowo, przed spisem rolnym w czerwcu 1942 r. rozeszła się plotka, że ze wszystkich gospodarstw rolnych poniżej 5 ha ziemi uprawnej okupanci będą wywozić rolników na roboty do Niemiec. Po opracowaniu wyników spisu okazało się, że powierzchnia ziemi uprawnej równała się prawie całej powierzchni Generalnego Gubernatorstwa.

ziemna za pośrednictwem Jana Derengowskiego, członka przedwojennego Komitetu Redakcyjnego GUS (Róg, 1995, s. 149).

W 1943 r. grupa statystyków z przedwojennego GUS, w tym: Rajmund Buławski, Stanisław Róg, Jan Derengowski, Tadeusz Walawski i Zygmunt Zaremba, wraz z profesorami krakowskimi podjęła współpracę nad zagadnieniami związanymi z przyszłym osadnictwem na ziemiach poniemieckich. Wykorzystując dane Statistisches Amt opracowywali oni projekty polskiej akcji osiedleńczej na ziemiach, które koalicja antyhitlerowska zamierzała odebrać po wojnie Niemcom i przyznać Polsce jako rekompensatę za ziemie wschodnie utracone na rzecz ZSRR. Plany te trzymano dla bezpieczeństwa u kardynała Sapiehy, a po wojnie wykorzystano w Biurze Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych, zorganizowanym w 1945 r. przez doc. dra Rajmunda Buławskiego (Róg, 1995, s. 149 i 150; Buławski, 1945).

W sierpniu 1944 r., na skutek ofensywy Armii Czerwonej, niemiecki Urząd Statystyczny ewakuował się z Uniwersytetu Jagiellońskiego do Biblioteki Jagiellońskiej (mieszczącej się w innym budynku), ponieważ na Uniwersytecie miał pracować sztab dowództwa frontowego Wehrmachtu³. Księgozbiór i archiwum GUS pozostały w piwnicach uniwersyteckich, natomiast materiały podręczne, maszyny do liczenia i pisania przeniesiono do Biblioteki Jagiellońskiej. Nieliczne maszyny licząco-analityczne GUS, które były zainstalowane w końcu 1943 r. w Urzędzie Statystycznym, wywieziono do Rzeszy, skąd już nie wróciły. Polscy statystycy ukryli ich część oraz część maszyn do pisania w Bibliotece Jagiellońskiej. Posłużyły one reaktywowanemu w 1945 r. GUS (Róg, 1995, s. 150).

KONSPIRACYJNE BADANIA STATYSTYCZNE W INSTYTUCIE GOSPODARSTWA SPOŁECZNEGO

Niewielka grupa polskich statystyków, która nie pracowała w okupacyjnych instytucjach statystycznych ani nie wyjechała z kraju, podejmowała próby nielegalnego prowadzenia badań statystycznych. Wyróżniali się wśród nich zwłaszcza ci, którzy przed wojną współpracowali z Instytutem Gospodarstwa Społecznego (IGS). Jego wieloletni dyrektor, prof. Ludwik Krzywicki już w końcu października 1939 r. postanowił wraz z grupą najbliższych współpracowników kontynuować działalność Instytutu pod szyldem Komisji Statystycznej Komitetu Samopomocy Społecznej i rozpoczął prace przygotowawcze nad nowymi badaniami społeczno-gospodarczymi.

Akta IGS ukryto częściowo w Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego, a częściowo w Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej i bibliotece SGH. Rękopisy prac nieopublikowanych i materiały źródłowe do badań Instytutu przeniesiono do siedziby Komisji Statystycznej Komitetu Samopomocy Społecznej

³ Front posuwał się tak szybko, że do pracy sztabu wojsk niemieckich na UJ nie doszło.

przy ul. Senatorskiej 36 w Warszawie, przekształconej później w Komisję Statystyczną w Radzie Głównej Opiekuńczej. Pod szyldem tych instytucji nielegalnie działalność prowadził IGS (Szturm de Sztrem, 1959, s. 214—218).

W działalność Instytutu w latach 1939—1944 było zaangażowanych ponad 30 osób. Stałymi pracownikami IGS byli: Ludwik Landau, Wanda Korczak i Hanna Rolewicz. W niektórych pracach badawczych brali udział: Jan Derengowski, Maria Hessen, Edward Strzelecki i Tadeusz Szturm de Sztrem. Współdziałali z Instytutem lub utrzymywali kontakty badacze: Michał Alpern, Kazimiera Bentlewska, Maria Czerniewska, Karol Haubold, Stanisław Kruszewski, Witold Kula, Marcelli Lewy, Jan Rosner, Stanisław Rychliński, Jan Strzelecki, Edmund Szubert, Tadeusz Walawski, Józef Wojtyniak oraz Stefan Zbrożyna. Jako ankieterki pracowały: Zofia Herfurt, Helena Sidorowicz i Jadwiga Staweno. Pomocnicze prace statystyczne i kreślarskie wykonywała Halina Górna. Instytut był reprezentowany na zewnątrz przez Henryka Kołodziejewskiego i Edwarda Strzeleckiego, którzy stale informowali przedwojennych członków Zarządu Instytutu Gospodarstwa Społecznego Ludwika Krzywickiego i Stanisława Stempowskiego oraz przewodniczącego Komisji Rewizyjnej Stanisława Kruszewskiego o stanie prac Instytutu (Szturm de Sztrem, 1959, s. 225 i 226). W końcu 1939 r. Instytut wydał w kilkudziesięciu egzemplarzach odezwę do chłopów, aby pisali pamiętniki z okresu wojny. Odezwa ta była kolportowana przez działaczy ruchu ludowego, m.in. przez Irenę Kosmowską, jednak nie dała rezultatu. Jedyną zachowaną relacją pamiętnikarską tego typu jest *Kronika lat wojny i okupacji* prowadzona przez Ludwika Landaua, pracownika Instytutu (Szturm de Sztrem, 1959, s. 165—219).

Na przełomie lat 1939/40 IGS rozpoczął reprezentacyjne badania struktury społecznej osób korzystających z pomocy Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej, a w połowie 1940 r. — badania budżetów rodzinnych. Schemat do obliczania wskaźnika kosztów żywności i kosztów utrzymania na podstawie tych badań opracował dyrektor Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego Warszawy — prof. Zygmunt Limanowski (Krzyśko, 2012, s. 214—216). W całym okresie okupacji działalność Instytutu wspierał merytorycznie Wydział Statystyczny Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy. Początkowo do 1943 r. współpracą tą kierował prof. Zygmunt Limanowski, a po jego śmierci — nowy dyrektor Wydziału Statystycznego — Edward Strzelecki. Jego zastępcą był Kazimierz Romaniuk (Kulski, 1964, s. 157).

IGS prowadził również notowania cen towarów, kursów akcji, papierów wartościowych w handlu nielegalnym, zbierał dane o nienormowanych wynagrodzeniach za pracę, jak również dotyczące norm żywności przydzielanej na kartki ludności Generalnego Gubernatorstwa oraz dane o migracji i ruchu naturalnym ludności. Uwzględniano w tych badaniach także getta żydowskie, skąd otrzymywano dane statystyczne i inne informacje społeczno-gospodarcze od Michała Alperna, współpracownika Instytutu przed wojną, który w latach 1940—1942 był kierownikiem Wydziału Statystycznego Gminy Żydowskiej (Kulski, 1964, s. 211—223).

Zbierane dane statystyczne i opracowywane w IGS raporty o skutkach polityki gospodarczej III Rzeszy na okupowanych ziemiach Rzeczypospolitej, w tym zwłaszcza dotyczące aprowizacji, były wykorzystywane niejednokrotnie przez legalnie działające instytucje polskie do pertraktacji z władzami Generalnego Gubernatorstwa na temat konieczności poprawy bytu społeczeństwa. Posługiwały się tymi opracowaniami m.in.: Zarząd Warszawskiego Oddziału Rady Głównej Opiekuńczej, Wydział Finansowy Zarządu Miejskiego zabiegając o zwiększenie budżetu miasta Warszawy i Wydział Apropowizacyjny (Wydział Rozdziału i Kontroli) Zarządu Miejskiego w staraniach o podniesienie norm przydziałów żywności na kartki. Przede wszystkim raporty Instytutu były przekazywane za pośrednictwem Delegatury Rządu na Kraj do Rządu RP na uchodźstwie. Na początku 1942 r. IGS, przychylając się do prośby Alfreda Sztolcmana i Abrahama Gepnera, reprezentujących Gminę Żydowską, opracował memoriał o katastrofalnej sytuacji ludności zamkniętej w warszawskim getcie (Szturm de Sztrem, 1959, s. 223 i 224).

W 1944 r. Instytut zaczął systematyczne badania różnych form pracy dodatkowej oraz nielegalnej, które były podejmowane przez społeczeństwo polskie na skutek niezwykle niskiego poziomu życia, płące bowiem w przemyśle, jak i w usługach oraz administracji nie zapewniały przeżycia.

W latach 1940—1944 IGS przygotował do druku *Mały Rocznik Statystyczny Polski w okresie wojny i okupacji*. Przy współudziale Instytutu został też opracowany przyczynek Barbary Brukalskiej o społecznych zasadach projektowania wielkomiejskich osiedli mieszkaniowych⁴.

DZIAŁALNOŚĆ LUDWIKA LANDAU

Wśród statystyków działających w nielegalnych strukturach IGS niezwykle aktywnością wyróżniał się Ludwik Landau — pracownik GUS w latach 1923—1928 oraz 1936—1939, a także Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych w latach 1928—1936 (wyodrębnionego z GUS)⁵. W dwudziestoleciu międzywojennym Landau zajmował się zwłaszcza strukturą społeczną i gospodarczą II Rzeczypospolitej (Landau i Kalecki, 1934, 1935). W pierwszych dniach II wojny światowej Ludwik Landau, będąc jeszcze pracownikiem GUS, przeprowadził ankietę wśród mężczyzn zatrudnionych w kilkunastu zakładach przemysłowych Warszawy, aby ustalić luki, jakie powstały w zatrudnieniu na skutek mobilizacji do wojska. Raport z tego badania przekazano do Ministerstwa Przemysłu i Handlu.

⁴ Pracę B. Brukalskiej *Zasady społeczne projektowania osiedli mieszkaniowych* wydało Ministerstwo Odbudowy w 1948 r.

⁵ Przed II wojną światową Landau współpracował także z: Towarzystwem Ekonomistów i Statystyków Polskich, PTS, Polskim Instytutem Badania Zagadnień Ludnościowych, Instytutem Spraw Społecznych, Towarzystwem Polityki Społecznej, ZUS, Komisją Centralną Związków Zawodowych, Instytutem Oświaty Pracowniczej, ZNP i Robotniczym Towarzystwem Przyjaciół Dzieci.

W czasie oblężenia Warszawy we wrześniu 1939 r. Landau współpracował z Wydziałem Finansowym Zarządu Miejskiego oraz brał udział w pracach Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej przy organizowaniu ewidencji ludności (Landau, 1957, tom VI). Podjął też z kolegami z IGS próbę zbierania materiałów obrazujących kształtowanie się stosunków społecznych w dniach katastrofy przeżywanej przez mieszkańców stolicy. Badał liczbę zatrudnionych w czynnych jeszcze zakładach przemysłowych i codziennie notował ceny artykułów powszechnego użytku. Materiały te przechowywane były w Komisji Statystycznej Rady Głównej Opiekuńczej w Warszawie (Szturm de Sztrem, 1961, s. 211—216).

Na początku listopada 1939 r. Landau opracował, na podstawie oficjalnych obwieszczeń władz okupacyjnych i informacji prasowych, raport o podziale terytorium Rzeczypospolitej na ziemie włączone do: Rzeszy Niemieckiej, Generalnego Gubernatorstwa, Litwy, Słowacji oraz Związku Radzieckiego. Informacje te przekazano Rządowi RP na uchodźstwie i zostały wykorzystane w wydawnym w 1941 r. w Londynie *Concise Statistical Year-Book of Poland September 1939—June 1941*⁶.

W drugiej połowie listopada 1939 r. Landau, we współpracy z koleżankami z GUS — Zofią Heise i Ireną Paluchowską-Kusnerzową, obliczył wskaźnik kosztów utrzymania według schematu przedwojennego budżetu typowej rodziny robotniczej (Szturm de Sztrem, 1961, s. 213). Wiosną 1940 r. zapoczątkował badanie osób objętych działalnością instytucji opiekuńczych w Warszawie. Opracowywał strukturę społeczną mieszkańców stolicy korzystających na przełomie lat 1939/40 z bezpłatnych lub sprzedawanych po ulgowych cenach posiłków, które wydawały kuchnie Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej.

W lipcu 1940 r. Landau zaczął organizować w IGS w Warszawie systematyczne badania budżetów rodzinnych. Rozpoczęły się one w sierpniu tego roku i trwały do końca lipca 1944 r. Badano strukturę społeczną i zawodową ludności korzystającej z pomocy instytucji opiekuńczych, prowadzono analizy zarobków robotników przemysłowych, notowano ceny wolnorynkowe, obliczano wskaźniki kosztów utrzymania i gromadzono dokumentację charakteryzującą sytuację społeczno-gospodarczą Generalnego Gubernatorstwa. Ankieterkami w tych badaniach były instruktorki IGS, a pomocnicze prace statystyczne i kreślarskie wykonywała Halina Górna. Przynoszone co miesiąc do Instytutu zeszyty z zapisami dochodów i wydatków rodzinnych były kontrolowane i na ich podstawie sporządzano tablice zbiorcze. Miesięczne dane syntetyczne poddawane były analizie statystycznej. Pracami tymi zajmowały się Wanda Korczakowa i Hanna Rolewicz pod kierunkiem Ludwika Landaua (Szturm de Sztrem, 1959, s. 225 i 226).

W 1942 r. Ludwik Landau zainicjował prace nad wydaniem *Małego Rocznika Statystycznego ziem polskich w latach wojny i okupacji*. Dzieło to miało być

⁶ Reprint publikacji wydany przez GUS w 1991 r. — w tłumaczeniu na język polski: *Mały Rocznik Statystyczny Polski wrzesień 1939—czerwiec 1941*.

syntezą sytuacji społeczno-gospodarczej Polski pod okupacją. Zbierano wszelkie dane liczbowe od września 1939 r. do końca 1943 r. Zajmowali się tym Maria Czerniewska, Jan Derengowski i Kazimiera Bentlewska⁷.

Ludwik Landau wykładał też ekonomię i statystykę na tajnych kompletach oraz prowadził do lutego 1944 r. kronikę wypadków w okupowanej Warszawie (Landau, 1962—1963)⁸. Zorganizował również seminarium poświęcone studiom nad problemami gospodarki planowej. Z jego inspiracji Jan Derengowski opracowywał studium o dochodzie społecznym Generalnego Gubernatorstwa w latach 1940—1943 (Szturm de Sztrem, 1959).

W drugiej połowie 1943 r. Landau zorganizował badania dotyczące pracy dodatkowej podejmowanej przez robotników, którzy w ten sposób uzupełniali zarobki niewystarczające do utrzymania rodzin (Szarota, 1973). Przy wypełnianiu ankiet pomagali działacze związków zawodowych oraz pracownicy administracji zakładów przemysłowych. Nawiązali oni kontakt z IGS za pośrednictwem łącznika z podziemnych struktur Państwa Polskiego, którym był Edward Strzelecki (współpracownik Departamentu Pracy i Opieki Społecznej Delegatury Rządu na Kraj, kierowanego przez Stefana Mateję). Przygotowaniem tego badania ankietowego zajmowali się Jan Derengowski i Edmund Szubert (Szturm de Sztrem, 1959, s. 225 i 226; Szturm de Sztrem, 1961, s. 215).

Poza tym Landau sporządzał dla Biura Informacji i Propagandy AK cotygodniowe i comiesięczne sprawozdania o sytuacji gospodarczej Generalnego Gubernatorstwa i Rzeszy Niemieckiej na podstawie dostępnych źródeł i sprawozdań regionalnych oddziałów AK i Delegatury Rządu na Kraj (Landau, 1957, s. 113—150). Wojenny dorobek Landaua w większości przepadł. Zachował się natomiast fragment badań budżetów domowych rodzin robotniczych i obliczone przez Niego wskaźniki kosztów utrzymania, zmiany siły nabywczej pieniądza i wskaźniki kosztów utrzymania ludności w Generalnym Gubernatorstwie opublikowane przez IGS w 100 egzemplarzach w pracy *Ruch cen w Warszawie od października 1939 r. do października 1941 r.*

W badaniach w IGS najbardziej pomagali Landauowi Maria Czerniewska i Jan Derengowski. Maria Czerniewska była przed wojną zastępcą kierownika Referatu Produkcji Roślinnej GUS, od 1936 r. kierownikiem sekretariatu Komitetu Redakcyjnego, a od 1938 r. kierownikiem Referatu II Statystyki Rolnej Urzędu. Podczas II wojny światowej pracowała w Wydziale Szpitalnictwa Zarządu Miejskiego w Warszawie (Krzyśko, 2012, s. 83—86). Jan Derengowski był autorem kilku publikacji naukowych dotyczących statystyki pracy publikowanych na łamach „Statystyki Pracy” i „Kwartalnika Statystycznego” (Wuław, 1968).

29 lutego 1944 r. Landau został aresztowany przez gestapo; dokładna data jego śmierci nie jest znana (Bulska, Kwiatkowski i Berger, 1998, s. 183 i 184).

⁷ Zarówno Maria Czerniewska, jak i Jan Derengowski pracowali w przedwojennym GUS.

⁸ Zapisów kroniki za okres 16 XI 1940 r.—30 XI 1942 r. nie odnaleziono.

DELEGAT RZĄDU NA KRAJ — JAN PIEKAŁKIEWICZ

Ogromną rolę w pracach na rzecz polskiej statystyki pod okupacją odegrał prof. Jan Piekałkiewicz (1892—1943). Przed wojną opublikował ponad 60 studiów naukowych o statystyce gospodarczej, był członkiem rzeczywistym Międzynarodowego Instytutu Statystycznego i profesorem statystyki w Szkole Nauk Politycznych w Warszawie, a od 1938 r. członkiem Rady Naczelnej Stronnictwa Ludowego. Podczas okupacji hitlerowskiej wchodził w skład władz naczelnych konspiracyjnego SL, a w latach 1942 i 1943 pełnił funkcję Delegata Rządu na Kraj. Przekazywał Rządowi RP na uchodźstwie zbierane przez polskich statystyków dane statystyczne i pomagał przy ich analizie. Piekałkiewicz aprobeował powstanie w grudniu 1942 r. Rady Pomocy Żydom przy Delegaturze Rządu. Rozszerzył znacząco gromadzenie dokumentacji zbrodni niemieckich oraz akcją opieki nad więźniami politycznymi w więzieniach i obozach koncentracyjnych. 19 lutego 1943 r. gestapo aresztowało Jana Piekałkiewicza w Warszawie w drodze na zebranie konspiracyjne. Przebywał w areszcie śledczym w al. Szucha, a następnie w więzieniu na Pawiaku, gdzie zmarł 19 czerwca 1943 r. w wyniku tortur i kompletnego wyniszczenia organizmu z powodu odmawiania przyjmowania posiłków. Pośmiertnie Jan Piekałkiewicz został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi z Mieczami (Krzyśko, 2012, s. 280—282).

POZOSTAŁE BADANIA POD OKUPACJĄ NIEMIECKĄ W WARSZAWIE

Ważną rolę w statystyce okupacyjnej odegrał Tadeusz Szturm de Sztrem, przedwojenny kierownik referatu i zastępca naczelnika Wydziału Statystyki Pracy GUS⁹. Podczas okupacji pracował jako kierownik referatu statystycznego w Wydziale Rozdziału i Kontroli Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy. Do wybuchu powstania warszawskiego w 1944 r. czynnie współpracował z Instytutem Gospodarstwa Społecznego, który działał nielegalnie pod szyldem Rady Głównej Opiekuńczej. Prowadził badania stosunków społeczno-gospodarczych w Warszawie pod okupacją niemiecką. Jego tabelaryczno-analityczne publikacje przedstawiały zaopatrzenie ludności w artykuły pierwszej potrzeby wydawane w systemie kartkowym oraz kształtowanie się siły nabywczej pieniądza, cen wolnorynkowych, kursów walut i akcji w handlu nielegalnym. Wiosną 1943 r. został aresztowany przez gestapo i uwięziony na Pawiaku.

⁹ W 1926 r. T. Szturm de Sztrem został zastępcą kierownika Wydziału Polityki Finansowo-Gospodarczej utworzonego w Departamencie Ogólnym Ministerstwa Skarbu, gdzie zajmował się analizą danych statystycznych dotyczących Warszawy oraz wydawał „Biuletyn Statystyczny” Ministerstwa i pomagał w przygotowaniu opracowania o demograficzno-gospodarczej strukturze Litwy. W 1929 r. T. Szturm de Sztrem powrócił do pracy w GUS, gdzie zainicjował wydawanie *Małego Rocznika Statystycznego Polski*, był współredaktorem „Kwartalnika Statystycznego” (w 1932 r.) i w latach 1931—1933 — przeglądu miesięcznego pt. *Handel zagraniczny Rzeczypospolitej Polskiej i w. m. Gdańska*. W latach 1935—1939 współpracował też aktywnie z Instytutem Spraw Społecznych w Warszawie (Bulska i in., 1998, s. 323—325).

Działalność konspiracyjną na rzecz statystyki polskiej prowadził też pod okupacją niemiecką przedwojenny ekonomista, statystyk, pracownik Instytutu Badań Koniunktur Gospodarczych i Cen w latach 1928—1939 — Waclaw Skrzywan. Od września 1939 r. do powstania warszawskiego był zatrudniony jako statystyk w Izbie Przemysłowo-Handlowej w Warszawie. Od 19 IX 1940 r. do 26 X 1940 r. był więziony w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau, skąd Izba go wyreklamowała. Dla potrzeb konspiracji W. Skrzywan obliczył wskaźnik zatrudnienia w Warszawie i wartość produkcji przemysłowej do obliczeń dochodu narodowego za 1941 r. Przeprowadzał także obserwacje sytuacji gospodarczej w okupowanej Polsce i Niemczech oraz ogłaszał w prasie konspiracyjnej sprawozdania i artykuły na ten temat. Dla polskiej dykcji Izby Przemysłowo-Handlowej opracował analizę sytuacji gospodarczej w okręgu Izby w latach 1939—1941, która przedstawiała ocenę zniszczeń wojennych oraz szereg memoriałów dotyczących położenia robotników polskich w wyniku polityki okupanta.

Ważne badania statystyczne pod okupacją prowadził Kazimierz Romaniuk, przedwojenny pracownik GUS i Biura Studiów Ministerstwa Skarbu. W latach 1939—1944 Romaniuk był zatrudniony w Zarządzie Miejskim w Warszawie, w latach 1939—1943 w Wydziale Opieki Zdrowia, a od 1943 r. jako wicedyrektor Wydziału Statystycznego. Wydział ten w znacznym stopniu kontynuował prace GUS w zakresie obsługi informacyjnej Rządu RP na uchodźstwie i społeczeństwa w warunkach konspiracji. Niezwykle ważne było przekazywanie przez Niego wszystkich zebranych danych statystycznych kolejnym delegatom Rządu na Kraj¹⁰. W Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego w Warszawie badano m.in. straty poniesione przez ludność i gospodarkę polską podczas kampanii wrześniowej w 1939 r., prowadzono statystykę ruchu naturalnego ludności oraz badano warunki życia społeczeństwa pod okupacją. Kazimierz Romaniuk pod pseudonimem „Polak” niemal od początku wojny współpracował z Biurem Informacji i Propagandy ZWZ-AK, przekazując zebrane cenne informacje (Krzyśko, 2012, s. 299—303).

Przedwojenny kierownik Referatu Budżetów Rodzinnych GUS Józef Wojtyniak pracował podczas II wojny światowej jako kierownik komórki statystycznej „Społem”. Brał udział w konspiracyjnej działalności Instytutu Spraw Społecznych, wykładał na tajnych kompletach Wolnej Wszechnicy Polskiej i współpracował z Komendą Główną AK (Bulska i in., 1998, s. 356 i 357).

NIELEGALNA EDUKACJA STATYSTYCZNA

Podczas okupacji szczególnie ważne było także utrzymywanie nielegalnego polskiego szkolnictwa wyższego w zakresie statystyki i demografii. Pozwoliło ono na przygotowanie kadr dla niepodległego Państwa Polskiego, które zostały znacząco uszczuplone w wyniku działań wojennych i polityki okupanta. Perspektywy szkolnictwa wyższego w okupowanej Polsce określił Hans Frank

¹⁰ Delegatami Rządu na Kraj byli: Jan Skorobohaty-Jakubowski, Cyryl Ratajski, Jan Piekalkiewicz, Jan Stanisław Jankowski i Stefan Korboński.

w wystąpieniu do współpracowników 25 lutego 1940 r. mówiąc, że wykształcenie Polaków nie leży w interesie Niemiec. W marcu 1940 r. okupacyjne władze niemieckie rozpoczęły akcję pod kryptonimem AB, polegającą na mordowaniu polskiej inteligencji. 25 września 1940 r. Hans Frank, Generalny Gubernator, stwierdził, że żaden Polak nie będzie miał możliwości zdobycia wyższego wykształcenia (Bukowska, 1984, s. 78). Mimo to podjęto inicjatywę prof. Edwarda Lipińskiego i doc. Aleksego Wakara, aby omijając zakazy niemieckie uruchomić podziemne studia ekonomiczne. Udało się to pod szyldem powstałej w czerwcu 1940 r. prywatnej szkoły zawodowej, w której Niemcy zezwolili na prowadzenie jednorocznych Kursów Gospodarczych. Po roku Kursy te rozwiązano, ale udało się kontynuować działalność Miejskiej Szkoły Handlowej. I tu i tam prowadzono konspiracyjne nauczanie ekonomii i statystyki na poziomie wyższym, czym zajmowali się Edward Lipiński, Aleksy Wakar, Antoni Sujkowski, Stefan Szulc i in. (Nowicki, 1986; Grzełońska, 2006).

Prace nad przygotowaniem nielegalnego nauczania w zakresie studiów ekonomicznych konsultowane były z prezydentem miasta Warszawy Julianem Kulskim i przedstawicielami Delegatury Rządu na Kraj. Oficjalna Miejska Szkoła Handlowa zaczęła działalność 1 września 1941 r. pod niemiecką nazwą Stadthandelsfachschule. W roku szkolnym 1942/43 nazwę szkoły zmieniono na I Miejska Szkoła Handlowa II stopnia, zaś w roku szkolnym 1943/44 na Miejskie Kursy Handlowe (Städtische Handelsgänge).

Podczas konspiracyjnej działalności Miejskiej Szkoły Handlowej w latach 1941—1944 jej dyrektorem był prof. Edward Lipiński, organizator i dyrektor przedwojennego Instytutu Badania Koniunktur i Cen przy GUS. W czasie okupacji niemieckiej Lipiński brał udział w tajnym nauczaniu ekonomii i współpracował z Departamentem Pracy Delegatury Rządu RP na uchodźstwie i Biurem Studiów AK w zakresie działań edukacyjnych. Jego najbliższymi współpracownikami byli doc. Aleksy Wakar i skarbnik Miejskiej Szkoły Handlowej — Andrzej Bieniek, który pełnił jednocześnie funkcję głównego księgowego Delegatury Rządu na Kraj (został zamęczony przez Niemców w 1944 r.).

Pod szyldem Kursów Gospodarczych i Miejskiej Szkoły Handlowej (zwanej Szkołą Lipińskiego) realizowano pełny program kursów akademickich (Minkiewicz, 1986). Kontynuacją tych działań były Kursy Akademickie w Częstochowie zorganizowane po powstaniu warszawskim. Edward Lipiński był ostrzegany wiosną 1944 r. przez okupacyjne władze niemieckie, że wizytacje jego szkoły wykazały nauczanie przedmiotów zakazanych i grożono mu, że jeśli ta sytuacja się nie zmieni, to Miejska Szkoła Handlowa będzie zamknięta. Nie wpłynęło to na postawę Lipińskiego i współpracujących z nim wykładowców. Podczas powstania warszawskiego zginęło 2 profesorów tej szkoły — Maurycy Chorzewski i Marian Rapacki (Bukowska, 1984, s. 80 i 81).

Przedwojenny redaktor główny GUS prof. Stefan Szulc również angażował się w tajne nauczanie. W latach 1941—1944 wykładał statystykę i demografię na tajnych kursach Uniwersytetu Warszawskiego, Wolnej Wszechnicy Polskiej i tajnej SGH, która pracowała wówczas pod nazwą Miejskiej Szkoły Handlowej. Na początku wojny Szulc przebywał we Lwowie, gdzie pracował w Instytucie Handlu Radzieckiego. W listopadzie 1941 r. powrócił do Warszawy i został

zatrudniony w Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy (Krzyśko, 2012, s. 340—343).

W latach 1940 i 1941 także prof. Antoni Sujkowski — przedwojenny naczelnik Wydziału Statystyki Handlu Zagranicznego GUS, od 1925 r. również rektor Wyższej Szkoły Handlowej (i w 1926 r. minister Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) — współorganizował tajne nauczanie na poziomie wyższym, prowadząc tzw. Kursy Gospodarcze, a następnie wykłady z geografii ekonomicznej w Miejskiej Szkole Handlowej w Warszawie (Bulska i in., 1998, s. 311—313). Na tajnych kompletach zajęcia prowadzili również dr Jan Blaton i Józef Wojtyniak.

Prof. Marcin Nadobnik, przedwojenny naczelnik wydziału GUS i profesor Wyższej Szkoły Handlowej w Poznaniu, prowadził wykłady na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich i prace badawcze dla Delegatury Rządu na Kraj w zakresie zagospodarowania ziem zachodnich po wojnie. Nadobnik został przez Niemców wysiedlony w 1940 r. z Poznania do Generalnego Gubernatorstwa. Zatrudnił się w Warszawie jako kierownik Biura Statystycznego Ubezpieczalni Społecznej. Uzyskiwane dzięki tej pracy cenne informacje o sytuacji zawodowo-społecznej mieszkańców stolicy dawały mu możliwość prowadzenia pogłębionych analiz statystycznych, które przekazywał Delegaturze Rządu. Na Uniwersytecie Ziem Zachodnich Nadobnik współpracował z profesorami Janem Rutkowskim i Stefanem Zaleskim, z którymi zorganizował seminarium statystyczne. Jednym z uczestników tego seminarium był (korespondencyjnie) Kazimierz Nadobnik, syn M. Nadobnika, który przebywał wówczas w obozie jenieckim IIC w Woldenbergu. Dzięki temu zebrano szczegółowe informacje o tym obozie (Bulska i in., 1998, s. 232 i 233; Krzyśko, 2012, s. 235—240).

Profesor Uniwersytetu Poznańskiego Stanisław Pawłowski, aresztowany przez gestapo i osadzony w Forcie VII, nawet w więzieniu prowadził wykłady dla współwięźniów (Gašiorowski i Bukowski, 1983, s. 560 i 561). Prof. August Zierhofer podczas okupacji niemieckiej pracował w szkołach średnich i pełnił obowiązki dziekana na tajnym Uniwersytecie Jana Kazimierza oraz rektora konspiracyjnej Akademii Handlu Zagranicznego we Lwowie. W konspiracyjnym nauczaniu brali też udział profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Stefan Schmidt, współtwórca polskiej statystyki rolniczej, Adam Krzyżanowski (po powrocie z obozu Sachsenhausen) oraz Hugo Steinhaus. Ten ostatni ukrywał się od lipca 1942 r., pod nazwiskiem Stanisław Melon, w Berdychowie (powiat gorlicki) (Kruszka, 2012, s. 47).

POLSCY STATYSTYCY NA EMIGRACJI

Niektórzy polscy statystycy przebywający podczas II wojny światowej za granicą byli znani ze swej działalności naukowej i popularyzującej statystykę. Przykładowo, Konstanty Czerniewski — przedwojenny kierownik referatu korespondentów rolnych GUS — brał udział w walkach w obronie Francji (czerwiec 1940 r.), a następnie przedostał się do Szwajcarii, gdzie został internowany. W Szwajcarii wykładał statystykę dla internowanych studentów, opublikował prace *Statystyka* (wydana w Winterthur w 1941 r.) i *Zarys ważniejszych pojęć*

statystyki matematycznej (Winterthur, 1942). Od 1943 r. do 1945 r. Czerniewski pracował jako taksator rolny w Sekretariacie Chłopskim w Brugg w Szwajcarii. W 1944 r. obronił doktorat na Wydziale Rolniczym Politechniki w Zurychu dotyczący ekonomiki mleczarstwa na podstawie rozprawy *Das Milchsammel- und Milchreguliersystem im Einzugsgebiet der Städte Zürich und Winterthur*, opublikowanej w 1945 r.¹¹.

Według badań prof. Andrzeja Friszke, Władysław Malinowski — przedwojenny kierownik Referatu Statystyki Pieniądza i Kredytu w Wydziale Statystyki Handlu, Kredytu i Komunikacji GUS, członek Komitetu Redakcyjnego GUS — przebywał w czasie II wojny światowej w Stanach Zjednoczonych, gdzie redagował w Waszyngtonie czasopismo „Poland Fights”, popularyzując wiedzę o Polsce. Opublikował też w 1942 r. pracę *Polish labour fights* (Bulska i in., 1998, s. 211 i 2012; Friszke, 2011).

Prof. Jerzy Sława-Neyman, który od 1938 r. pracował na Uniwersytecie Kalifornijskim w Berkeley, zorganizował podczas II wojny światowej Laboratorium Statystyczne skupiające uczonych wielu specjalności (Łazowska, 1995; Krzyśko, 2012, s. 245—254). W tym okresie Sława-Neyman opublikował kilka prac ważnych dla rozwoju metod asymptotycznych statystyki, takich jak estymatory BAN i testy $C(\alpha)$. Jednakże jego głównym nurtem zainteresowań była wówczas budowa i weryfikacja modeli probabilistycznych dla różnych zjawisk przyrodniczych. Pierwszym studium tej serii był artykuł Sławy-Neymana *On a new class of „contagious” distributions, applicable in entomology and bacteriology*¹² wydany w 1939 r. w „The Annals of Mathematical Statistics” o modelowaniu i analizie gromad. Następne prace dotyczyły zagadnień tworzenia się gromad w aspekcie modelowania rozprzestrzeniania się epidemii oraz modelowania rozmieszczenia galaktyk we wszechświecie.

W Stanach Zjednoczonych mieszkał wtedy również Oskar Lange, profesor na Uniwersytecie w Chicago w latach 1938—1945. Na początku II wojny światowej został jednym z wiceprezesów Zarządu Głównego Amerykańskiego Związku Wyzwolenia Polski. W latach 1939—1945 prowadził badania nad teorią cykli koniunkturalnych z wykorzystaniem metod statystycznych do weryfikacji opisu teorii ekonomii. W 1939 r. został wicedyrektorem Komisji Cowlsa ds. Badań Ekonomicznych w Colorado Springs oraz był redaktorem naczelnym czasopisma „Econometria”. W 1943 r. przyjął obywatelstwo amerykańskie, którego rzekł się po wojnie (Krzyśko, 2012, s. 195—202).

STATYSTYKA POLSKA PROWADZONA PRZEZ RZĄD RP NA UCHODŹSTWIE

Inicjatywy statystyków polskich, którzy nielegalnie próbowali prowadzić choćby w ograniczonym zakresie badania statystyczne w okupowanym kraju były w dużej mierze kontrolowane i wspierane przez Rząd RP na uchodźstwie. Zbierał on dane statystyczne i analizy ekonomiczne przesyłane z kraju, próbując

¹¹ Ibidem, s. 87—90.

¹² *O nowej klasie dystrybucji „zarażania” w odniesieniu do entomologii i bakteriologii.*

popularyzować ich wyniki. Ministerstwo Informacji i Dokumentacji Rządu RP na uchodźstwie wydało m.in. w 1941 r. pod redakcją dr Ewy Estreicher-Grodzickiej i dra Ludwika Grodzickiego *Concise Statistical Year-Book of Poland September 1939—June 1941* (Grodzicka i Grodzicki, 1941). Rocznik ten opierał się na przedwojennych źródłach statystycznych GUS, ale także na informacjach zebranych przez Delegaturę Rządu na Kraj dotyczących m.in. podziału terytorium Polski w wyniku wojny między III Rzeszę Niemiecką, ZSRR (w tym: na Litwę, Białoruś i Ukrainę) oraz Słowację. Podano w nim szczegółowe dane dotyczące ludności i gęstości zaludnienia na terenach okupowanych według stanu na 1 I 1941 r. w porównaniu z danymi według stanu na 31 VIII 1939 r. i ze spisem ludności 1931 r.

Mały Rocznik Statystyczny wrzesień 1939—czerwiec 1941 przedstawiał też podstawową charakterystykę liczbową ludności miast i wsi Rzeczypospolitej Polskiej mieszkającej na terenach okupowanych. W publikacji pokazano także podział administracyjny, powierzchnię i ludność na terenach okupowanych oraz zmiany terytorialne w Europie w wyniku agresji Niemiec hitlerowskich, Włoch faszystowskich i ZSRR w okresie marzec 1938 r.—maj 1941 r. Podano liczbę ludności oraz powierzchnię zajętych krajów: Austrii, Czechosłowacji, Litwy, Wolnego Miasta Gdańska, Danii, Norwegii, Luksemburga, Holandii, Belgii, Francji, Wysp Normandzkich, Albanii i Polski. Rocznik przedstawił też tabelaryczne zestawienia ludności Rzeczypospolitej według języka, wyznania i źródła utrzymania zarówno w liczbach bezwzględnych, jak i w odsetkach oraz ludność według grup zawodowych w miastach i na wsi na terenach okupowanych według stanu na 1 stycznia 1941 r. Świadczy to niewątpliwie o szeroko prowadzonych pracach statystycznych w kraju przez zakonspirowane struktury AK i organy podległe Delegaturze Rządu na Kraj¹³.

Ciekawą publikacją Rządu RP na uchodźstwie był również *Statistical Atlas of Poland (Atlas Statystyczny Polski)* wydany w 1942 r. pod redakcją przedwojennego dyrektora GUS Edwarda Szturm de Sztrema. Szturm de Sztrem był początkowo pracownikiem PCK na emigracji we Francji w latach 1939—1941, a w maju 1941 r. przedostał się do Londynu, gdzie współpracował z Rządem RP na uchodźstwie i prowadził wykłady ze statystyki na Uniwersytecie w Oxfordzie w latach 1943—1946 (Krzyśko, 2012, s. 336—339).

W niezwykle trudnych warunkach okupacyjnych, niespotykanych w innych krajach Europy podczas II wojny światowej, polscy statystycy próbowali prowadzić badania statystyczne, których wyniki przekazywano kanałami konspiracyjnymi Rządowi RP na uchodźstwie. Posiadał on dzięki temu wiadomości niezbędne do oceny sytuacji w kraju, prowadzenia polityki zagranicznej i zarządzania krajem poprzez Delegaturę Rządu na Kraj (Salmonowicz, 1994).

Część polskich statystyków, która zatrudniła się w Urzędzie Statystycznym w Krakowie, przekazywała dane statystyczne władzom na emigracji za pośrednictwem kurii krakowskiej. Statystycy ci przyczynili się także do ocalenia biblioteki i akt Archiwum GUS. Wśród nich był m.in. Zygmunt Zaremba, przedwojenny kierownik Referatu Oddziału Pieniądza i Kredytu GUS, który został

¹³ Reprint tego rocznika GUS wydał w języku polskim w 1991 r.

zatrudniony przez władze niemieckie w Urzędzie Statystycznym Generalnego Gubernatorstwa w 1939 r. i przeniesiony wraz z innymi pracownikami w 1940 r. z Warszawy do Krakowa (Bulska i in., 1998, s. 364 i 365).

Do grupy zatrudnionych w Statistisches Amt w Krakowie należeli także m.in. Stanisław Róg i Stefania Zdrodowska. Stanisław Róg, pracując w Wydziale Statystyki Przemysłu Urzędu Statystycznego Generalnego Gubernatorstwa, chronił polskie zbiory materiałów statystycznych i przekazał Państwu Podziemnemu wyniki spisu zakładów przemysłowych 1941 r., spisu rolnego 1942 r. i spisu ludności 1943 r. Uczestniczył też w pracach tajnej grupy uczonych i społeczników, która zajmowała się kwestiami przyszłego osadnictwa polskiego na Ziemiach Zachodnich (Krzyśko, 2012, s. 314—317). Stefania Zdrodowska — pracownica Biblioteki GUS przed wojną — podczas okupacji pracowała w Statistisches Amt w Krakowie, chroniąc zbiory biblioteczne, za co została odznaczona po wojnie Złotym Krzyżem Zasługi (Zdrodowska, 1992).

Rajmund Buławski — Generalny Komisarz Spisowy GUS i dyrektor Śląskiego Biura Statystycznego od 1933 r. — w latach 1939—1945 był zastępcą dyrektora Miejskiego Urzędu Statystycznego w Krakowie. Według relacji Stanisława Róga, również On przekazywał cenne dane Polskiemu Państwu Podziemnemu, a za jego pośrednictwem rządowi na emigracji (Bulska i in., 1998, s. 42—44).

Zygmunt Limanowski — kierownik Katedry Statystyki SGH, wieloletni naczelnik Wydziału Statystycznego m.st. Warszawy i członek Międzynarodowego Instytutu Statystycznego — podczas wojny był dyrektorem Wydziału Statystycznego m.st. Warszawy i wraz z grupą polskich statystyków zatrudnionych w Urzędzie prowadził badania przydatne polskiemu rządowi na emigracji. Uczestniczył też w pracach Instytutu Gospodarstwa Społecznego i prowadził wykłady w Miejskiej Szkole Handlowej w latach 1942 i 1943 (Krzyśko, 2012, s. 214—216).

STRATY POLSKIEJ STATYSTYKI W OKRESIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

Statystyka polska poniosła niepowetowane straty ludzkie podczas II wojny światowej. Zamordowani przez NKWD w Katyniu zostali młodzi i niezwykle utalentowani statystycy, pracownicy GUS przed wojną — Edward Arnekker i Jan Wiśniewski. Arnekker był zastępcą naczelnika Wydziału Statystyki Przemysłowej GUS, wykładowcą Wolnej Wszechnicy Polskiej i Instytutu Wychowania Fizycznego im. Marszałka Józefa Piłsudskiego w Warszawie oraz współpracownikiem Instytutu Gospodarstwa Społecznego; w 1936 r. zatrudniony został w Prezydium Rady Ministrów RP (Bulska i in., 1998, s. 21 i 22). Wiśniewski natomiast, autor wskaźników produkcji i cen, wieloletni pracownik GUS i Instytutu Badania Koniunktur Gospodarczych i Cen, opublikował ponad 100 prac naukowych, uzyskując w 1934 r. habilitację w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie. Niemcy zamęczyli w więzieniu na Pawiaku w Warszawie prof. Jana Piekalkiewicza, wybitnego statystyka i Delegata Rządu na Kraj; zamordowali też Ludwika Landaua. W czerwcu 1941 r. na zawał serca zmarł prof. Ludwik Krzywicki (Bulska i in., 1998, s. 173—175), a w lipcu 1941 r. zmarł nagle w Krakowie Kazimierz Władysław Kumaniecki (Krzyśko, 2012, s. 192—194).

Nestor polskiej statystyki — prof. Antoni Sujkowski — zmarł w grudniu 1941 r., a w kwietniu 1943 r. zmarł prof. Zygmunt Limanowski.

Podczas II wojny światowej i tuż po jej zakończeniu życie straciło 54 członków Polskiego Towarzystwa Statystycznego (PTS), czyli ponad 18% ogólnej liczby z czerwca 1939 r. (Kruszka, 2012, s. 44 i 45). Wśród nich byli m.in.: prof. Samuel Dickstein, prof. Stefan Dziewulski, prof. Mieczysław Gutkowski, prof. Konstanty Krzeczkowski, prof. Stanisław Lencewicz, prof. Stefan Mazurkiewicz, prof. Stanisław Pawłowski, prof. Jakub Przyborowski, prof. Stanisław Ruziewicz i prof. Jerzy Smoleński.

Stratą dla statystyki polskiej były też prześladowania niektórych jej przedstawicieli ze względu na narodowość. Przykładowo, Edward Rosset — znakomity demograf, przedwojenny naczelnik Wydziału Statystyki Urzędu Miejskiego w Łodzi — przez całą okupację ukrywał się przed Niemcami, żyjąc w skrajnie trudnych warunkach, co uniemożliwiało mu prowadzenie jakichkolwiek badań (Krzyśko, 2012, s. 304—313).

Część statystyków, która wzięła udział w kampanii wrześniowej 1939 r. znalazła się w obozach internowania i przeżyła w nich II wojnę światową. Stało się tak m.in. z Bolesławem Polkowskim, przedwojennym kierownikiem Referatu Statystyki Pieniądza w GUS, a od 1933 r. kierownikiem Biura Statystycznego Komisariatu Rządu w Gdyni i wykładowcą Państwowej Szkoły Morskiej w Gdyni, który dowodząc I Gdynskim Batalionem Obrony Narodowej został ciężko ranny 10 IX 1939 r. i dostał się do niewoli niemieckiej (Bulska i in., 1998, s. 254—256).

Statystyka polska poniosła też duże straty materialne. Przede wszystkim całkowitemu zniszczeniu uległ budynek GUS w Al. Jerozolimskich 32 w Warszawie. Niemcy zniszczyli lub wywieźli większość przedwojennych, nowoczesnych maszyn Urzędu, które służyły okupantowi w Urzędzie Statystycznym Generalnego Gubernatorstwa w Krakowie.

Podsumowanie

W wyniku przeprowadzonych poszukiwań badawczych ustalono ponad wszelką wątpliwość, że pod okupacją hitlerowską w latach 1939—1945 prowadzone były badania statystyczne zarówno przez Instytut Gospodarstwa Społecznego (pod szyldem Rady Głównej Opiekuńczej), jak i przez statystyków zatrudnionych w instytucjach statystycznych Generalnego Gubernatorstwa w Warszawie i Krakowie. Wybitną rolę odegrali w tej działalności konspiracyjnej Ludwik Landau i Jan Piekalkiewicz. Udało się też ustalić, że liczne grono przedwojennych pracowników GUS, IGS i PTS podejmowało próby prowadzenia prac statystycznych na rzecz konspiracyjnych struktur Państwa Polskiego. Ważne, że nie przerwano także nielegalnej edukacji statystycznej, która odbywała się w byłej Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie, ale nie tylko. Poszerzono zatem wiedzę na temat strat wojennych polskiej statystyki.

Mimo niezmiernie trudnych warunków podczas okupacji hitlerowskiej polscy statystycy nie przerwali prac badawczych prowadzonych z oczywistych wzglę-

dów w mniejszym zakresie, dzięki czemu możliwe było szybkie wznowienie działalności GUS po wojnie.

W artykule tym, po raz pierwszy w historiografii, starano się przybliżyć Czytelnikowi w syntetycznej formie losy polskiej statystyki podczas II wojny światowej. Artykuł jednak nie wyczerpuje tematu, a dopiero zwraca uwagę na konieczność rozwiązania postawionych na wstępie pytań. Miejmy nadzieję, że temat zainspiruje naukowców zajmujących się historią statystyki i II wojny światowej do nowych poszukiwań badawczych.

dr Bożena Łazowska — Centralna Biblioteka Statystyczna im. Stefana Szulca

LITERATURA

- Berger, J., Mozołowski, R., Wojciechowska, R. (red.) (1968). *Inwentarz archiwalny byłego Statistisches Amt 1939—1944*. Warszawa: GUS.
- Bukowska, B. (red.) (1984). *Wyższa Szkoła Handlowa. Szkoła Główna Handlowa. Miejska Szkoła Handlowa w latach 1906—1945*. Warszawa: Wydawnictwo SGPiS.
- Bulska, B., Kwiatkowski, S., Berger, J. (red.) (1998). *Słownik Biograficzny Statystyków Polskich*. Warszawa: GUS i PTS.
- Buławski, R. (1945). *Problemy osadniczo-przesiedleńcze Ziemi Odzyskanych*. Kraków: Biuro Studiów Osadniczo-Przesiedleńczych.
- Friszke, A. (2011). *Adam Ciołkosz. Portret polskiego socjalisty*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Gąsiorowski, A., Bukowski, B. (red.) (1983). *Wielkopolski Słownik Biograficzny*. Warszawa, Poznań: PWN.
- Grodzicka, E., Grodzicki, L. (red.) (1941). *Concise Statistical Year-Book of Poland September 1939—June 1941*. London: Polish Ministry of Information.
- Grzeleńska, U. (2006). Aleksy Wakar (1898—1966). *Gospodarka Narodowa*, nr 1/2, s. 95—107.
- Jastrzębowski, W. (1946). *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939—1944*. Warszawa: Spółdzielnia Wydawnicza „Czytelnik”.
- Król, Fr. (1944). *Działalność Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego m.st. Warszawy 1 IX 1939—1 VIII 1944*. Warszawa: Archiwum Państwowe m.st. Warszawy.
- Kruszka, K. (red.) (2012). *Polskie Towarzystwo Statystyczne 1912—2012*. Warszawa: PTS.
- Krzyśko, M. (red.) (2012). *Statystycy polscy*. Warszawa: GUS i PTS.
- Kulski, J. (1964). *Zarząd Miejski Warszawy 1939—1944*. Warszawa: PWN.
- Landau, L. (1957). *Wybór pism*. Warszawa: PWN.
- Landau, L. (1962—1963). *Kronika lat wojny i okupacji, t. I—III*. Warszawa: PWN.
- Landau, L., Kalecki, M. (1934). *Szacunek dochodu społecznego w 1929 r.* Warszawa: GUS.
- Landau, L., Kalecki, M. (1935). *Dochód społeczny w 1933 r. i podstawy badań periodycznych nad zmianami dochodu*. Warszawa: GUS.
- Łazowska, B. (1995). *Bibliografia prac prof. dra Jerzego Neymana (1894—1981)*. Warszawa: CBS.
- Minkiewicz, A. (1986). *Poczet wybitnych profesorów SGH—SGPiS 1906—1986*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Mozołowski, R. (red.) (1970). *Inwentarz archiwalny spisu ludności Generalnego Gubernatorstwa 1943*. Warszawa: GUS.

- Mozołowski, R. (1993). Losy okupacyjne polskiej statystyki 1939—1945. W: J. Pawlik (red.), *Główny Urząd Statystyczny 1918—1993*, s. 66—73. Warszawa: GUS.
- Nowicki, J. (1986). *Szkola Główna Handlowa w latach 1939—1945*. Warszawa: SGPiS.
- Róg, S. (1995). Pracę w Głównym Urzędzie Statystycznym rozpocząłem w lipcu 1930 r. W: S. Jońca (red.), *Obchody jubileuszowe 200-lecia statystyki polskiej i 75-lecia Głównego Urzędu Statystycznego*, s. 145—157. Warszawa: GUS.
- Salmonowicz, S. (1994). *Polskie Państwo Podziemne. Z dziejów walki cywilnej 1939—1945*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Szarota, T. (1973). *Okupowanej Warszawy dzień powszedni. Studium historyczne*. Warszawa: Czytelnik.
- Szturm de Sztrem, E. (1942). *Statistical Atlas of Poland*. London: Polish Ministry of Information.
- Szturm de Sztrem, E. (1959). *Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920—1944. Przyczynek do historii instytucji naukowo-społecznych w Polsce*. Warszawa: PWN.
- Szturm de Sztrem, T. (1961). O badaniach statystycznych Ludwika Landaua w latach wojny i okupacji 1939—1945. *Przegląd Statystyczny*, nr 2, s. 211—216.
- Walczak, T. (2013). Losy polskiej statystyki w okresie okupacji 1939—1945. W: T. Walczak, (red.), *Główny Urząd Statystyczny. Historia, stan obecny i aktualne wyzwania wobec statystyki publicznej*, s. 45 i 46. Warszawa: GUS.
- Wuław, B. (red.) (1968). *Bibliografia Wydawnictw Głównego Urzędu Statystycznego 1918—1968*. Warszawa: GUS.
- Zdrodowska, S. (1992). Losy księgozbioru Biblioteki GUS w okresie okupacji hitlerowskiej. *Wiadomości Statystyczne*, nr 12, s. 23—27. Warszawa: GUS i PTS.

Summary. *The aim of this article is to present the research conducted by the Polish statisticians within 1939—1945. The paper was prepared on the basis of the query in the Central Statistical Archive of CSO and the State Archive of the Capital City of Warsaw, as well as German statistical sources, reports, memoirs, chronicles, press articles, biographies and historical monographs. It presents the work of the Polish statisticians employed by the Statistical Office of General Government in Cracow and the underground statistical research conducted mainly by the Institute of Social Economy under the name of the Central Welfare Council in Warsaw, including especially the effort of Ludwik Landau and Jan Piekalkiewicz. Also, the illegal statistical education and activity of the Government of the Republic of Poland in exile relating to the statistics were discussed.*

The study shows that under the Nazi occupation Polish statisticians conducted underground statistical research mainly in Cracow and Warsaw and their results were delivered to the structures of the Polish Underground State and to the Polish Government in exile in London.

Keywords: the Second World War, history of statistics, Polish statisticians.